

Kijken

Jacob Voorthuis

Wat is kijken? Kijken doe je met je ogen. Maar dat is niet het hele verhaal natuurlijk. Men kijkt naar een situatie, een configuratie aan oppervlaktes dat zich aan de ogen presenteert. Dus het kijken doe je met je ogen. Maar die werken nooit alleen. Die zoeken naar het samenspel met de andere zintuigen tegen de achtergrond van de ruimtelijke ervaring. Ook als de zintuiglijke stimulans van het gehoor, of de reuk of tast ontbreekt bij het beeld, dan is dat gebrek ook significant. Door patronen te onderscheiden in de ruimte dat zich aandient, zoekt en vindt men betekenis. Dat men betekenis *zoekt* in de ruimte is wellicht niet controversieel; dat men die ook *altijd* vindt is wellicht verrassender. Er bestaat namelijk geen antibetekenis. De betekenis van een bepaalde ruimte kan namelijk ook zijn: “hier hoeft ik verder geen aandacht meer aan te besteden”. Dan is de betekenis van die ruimte dat men haar straffeloos mag negeren. De omgeving is zeer rijk aan informatie. Al die informatie heeft, zonder uitzondering betekenis ten aanzien van ons gebruik. Veel informatie is niet leesbaar op het schaalniveau waarop wij kijken maar dat betekent veelal dat het zich op een andere manier kenbaar maakt, zoals door reuk en smaak. Door onze ruimtelijke ervaring weten we doorgaans redelijk goed wat belangrijk en bruikbaar is en wat naar de periferie van onze aandacht mag verhuizen. Familiariteit met een ruimte werkt selecterend op onze aandacht. Hoe meer we die differentiatie toepassen en oefenen, hoe makkelijker en soepeler de omgeving zich zelf profileert in ons gebruik, maar tevens hoe meer het zich verarmt tot een serie gewoontes. Dat is het resultaat van oefening. De kritische kijker is een atleet in het kijken, hij heeft zichzelf goed getraind en weet zelfs de gewenning op afstand te houden..

Zintuigen zijn ruimtelijke instrumenten. Zij hebben de functie het lichaam *te bepalen* in de ruimte die het betreft en waar het verblijft. De zintuigen vormen relaties tussen het lichaam en de ruimte om het lichaam heen in de beweging. De mens is *lichamelijk plaatsloos*. Dat wil zeggen, het lichaam kent wel beperkingen ten aanzien van de plaatsen waar het kan komen en met redelijk gemak kan verblijven, maar binnen dat spectrum wordt het lichaam niet *bepaald* door de plek waar het zich bevindt zoals een plant of een boom wordt bepaald door haar plek. Namelijk op een manier waarop de plek en de plant of boom onafscheidelijk zijn tot dat de dood er op volgt. Tegelijkertijd zou men kunnen zeggen dat de mens juist meer wordt bepaald door de plek waar hij zich bevindt. Immers gaat hij er een zeer gelaagde zintuiglijke relatie mee aan die er toe kan leiden dat hij er blijft of weer vertrekt. Zijn relatie met de plek is kritisch, dat wil zeggen analyserend en beslissend. De plant is wellicht ook kritisch maar kan dit alleen uitdrukken door te overleven of dood te gaan, gezond of ziekelijk te worden. Wij zijn in staat dat fatalisme op eigen kracht en uit ervaring te omzeilen. De mens heeft immers een brein waarmee hij zijn beweging door de ruimte kan coördineren via een zintuiglijk netwerk waarmee hij zijn omgeving kan analyseren en zijn bevindingen kan *meten* tegen zijn ervaring.

Het kijken brengt de ruimte in relatie tot de *zelf*. Dat is fundamenteel, ook voor het ondergaan van architectuur en beeldende kunst. Het kijken is een vorm van *organiseren*. In het kijken organiseren we de ruimte in termen van betekenis ten bate van ons gebruik. Het kijken brengt structuren aan van relaties ten behoeve van het eigen begrip. Dat heet *het produceren van de ruimte*. We differentiëren de ruimte door het te bekijken. We differentiëren haar ten bate van ons gebruik. Die differentiatie is een vorm van *organisatie*. Dat wil zeggen, in de organisatie ervan brengen wij de ruimte tot leven. Dat is geen poging tot mystiek, want ik duidt hiermee geen eigen onafhankelijk leven, maar een leven in relatie tot ons. We plaatsen zaken op de voorgrond, in het midden, en andere zaken worden daardoor naar de achtergrond gedreven, aan de kant gezet. Men ontwikkelt een perspectief naar aanleiding van ervaring. Dat perspectief behelst een compositie van geprioriteerde zaken waarbij hetgeen het meeste aandacht krijgt, en zo zichtbaar op dat moment een hoge prioriteit in onze aandacht verdient naar het midden neigt en al het andere zich daaromheen rangschikt. Dat is niet slechts een psychologisch gegeven maar een fysiologisch. Immers als je ergens je aandacht op vestigt dan gedraagt het tableau van de waarneming zich als een schietschijf. We zouden kunnen spreken van een proces van *portrettering*. Wij *portretteren de ruimte*. We verdelen onze aandacht zodat er een compositie van betekenis ontstaat waarbij meestal het belangrijkste of het urgente zich centreert. De compositie van het tableau dat zich aan onze zintuigen presenteert is *organiseert* zich op het moment dat we onze ogen open doen. We hebben namelijk ervaring, veel ervaring. We hebben het kijken vanaf onze geboorte met behulp van ouders, vrienden en onderwijzers geoefend, zijn we vertrouwd met de ruimte, *kunnen* we haar goed en het is met die *gewenning, die gewoonte* waarmee we natuurlijk ook de architectuur en de beeldende kunst aangaan.

Het bewijs voor het belang van de oefening van ruimte, is het vervreemdende gevoel dat we krijgen als we uit onze vertrouwde ruimte stappen. Die vervreemding heeft allerlei interessante aanduidingen waarvan *unheimlich* en *cultuurshock* twee markante voorbeelden vertegenwoordigen. Het verschil tussen een vertrouwde ruimte en een vreemde ruimte is slechts dat veel zaken in een vertrouwde ruimte zodanig vertrouwd zijn dat ze geen aandacht meer krijgen en naar de achtergrond verdwijnen. Ze ondergaan een proces van negatie en verstilling. Slechts als ze plotseling en onverwacht verdwenen zijn of als we na lange zwerftochten weer eindelijk terug zijn in onze vertrouwde ruimte, krijgt de doorgaans stille aanwezigheid van het vertrouwde om ons heen weer aandacht, en profileert het zichzelf weer even in onze aandacht.

Het kijken, ruiken, horen, voelen, verloopt niet in een glad en gelijkmatig proces. Waarnemingen zijn fragmentarisch en afhankelijk van onze aandacht. De fragmenten rijgen we tot een verhaal, een beschrijving van de gebeurtenis en een oordeel ten aanzien van wat we er (van) *vinden*. Dat is uiteraard altijd vanuit het subject bekeken. Altijd. Zonder uitzondering. En het subject is niet een onafhankelijk *zelf*, maar een zelf dat tot stand is gekomen in het netwerk van relaties tussen het eigen lichaam, de ander en de omgeving.

Als we met elkaar over onze waarnemingen communiceren, in schrift of via het gesproken woord, dan is de communicatie zo goed als de onderlinge afstemming van de verschillende deelnemers aan die communicatie. Mensen die in de zelfde cultuur wonen en dus gelijke of redelijk gelijke ruimtelijke gewoontes hebben ontwikkeld, kunnen doorgaans makkelijker met elkaar communiceren dan mensen uit verschillende culturen. Dat wil overigens niet zeggen dat die autochtone communicatie noodzakelijkerwijs *beter* is. Hij is makkelijker juist omdat het zoveel *niet hoeft te zeggen*, omdat zoveel zaken als aangenomen beschouwd kunnen worden. Dat maakt communicatie ook riskanter naar mate men gemakzuchtig wordt.

Ruimte is dan ook beter te beschrijven als een medium, (lucht) begrenst door een serie oppervlaktes die door kleurschakering, belichting en textuur van elkaar onderscheiden kunnen worden en daardoor verdere betekenis krijgen. De best geoefende betekenis komt van het lichamenlijk meten van diepte, helling, breedte, afstand, hoogte etc. Vorm is dan ook, tot dat je het betast, niet meer dan een compositie, een nevenschikking aan deelobjecten dat zich aan de zintuigen openbaart en zich *vormt* in licht en schaduw, kleur en textuur.

De betekenis van de ruimte die men ondergaat wordt cultureel bepaald voor zover de ervaring van die ruimte onderdeel is van communicatie op welke manier dan ook. Hier speelt het bewustzijn een grote rol. Het wordt lichamenlijk bepaald voor zover het lichaam zelf in staat is de ruimte te ondergaan en te oefenen. Dan staat het lichaam vooral met zichzelf in communicatie. Het bewustzijn speelt daar een kleine rol in. Zo ontstaan er lagen betekenis. Iedere laag bestaat op basis van zijn eigen voorwaarden. Nooit zijn deze lagen zuiver van elkaar te onderscheiden; het samenspel regeert. Ook proberen we veel met elkaar te delen, vooral ons lichamenlijk ondergaan van de ruimte. Dus ruimte wordt geproduceerd door de lichamenlijke ervaring en door het milieu en de cultuur, de sfeer waarin iemand leeft en zijn ruimte oefent en zijn ervaring ervan probeert te communiceren. Natuurlijk zijn een aantal reacties op specifieke ruimtelijke configuraties primitief te noemen, primair. Hoogte laagte, breedte, diepte. Dat zijn allemaal zeer fundamentele ruimtelijke ervaringen. Toch zijn ze niet primair. Het is *allemaal* een kwestie van oefening van de werkelijkheid. Dat is ook zo als we kunnen aantonen dat bepaalde reacties instinctief of zelfs generisch bepaald zijn. Ook dan is het een kwestie van evolutionaire ontwikkeling, van evolutionair succes.

Kijken kan niet los gezien worden van het lichamenlijk ondergaan van de ruimte. Het is een activiteit waarbij de ogen een grote rol worden toebedeeld. Toch moeten we de exclusiviteit van die rol niet overschatten. Kijken engageert het gehele lichaam en speelt het af tegen onze lichamenlijke en culturele ervaring van de ruimte.